

VASTUULLINEN LIIKETOIMINTA TALOUSTIETEESSÄ

Martti Vihanto

Julkaistu julkaisussa *Vastuullinen liiketoiminta. Peruskysymyksiä ja esimerkkejä*, toim. Tomi J. Kallio ja Piia Nurmi. Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja Keskustelua ja raportteja 10:2005, Turku 2005, s. 15-29, <www.tukkk.fi/julkaisut/kr/Kre10_2005.pdf>. Kirjoittaja työskentelee kansantaloustieteen dosenttina Turun kauppakorkeakoulussa. Hän on myös oikeustaloustieteen dosentti Joensuun yliopistossa, tutkija Suomen Akatemian SoCa-tutkimusohjelmassa ja asiantuntija Kilpailuinstituutissa. Aikaisemmat julkaisut käsittelevät muun muassa yhteiskuntasopimusta, markkinatalouden evoluutiota, pankkien luotonantoa ja kilpailuoikeutta. Artikkelin on samalla luku tekeillä olevassa verkko-oppikirjassa ”Instituutitaloustieteen perusteet”. Verkko-oppikirja löytyy osoitteesta: www.tukkk.fi/yltalous/kt/mvihanto/insper.htm. (Yhteydenotot: martti.vihanto@tukkk.fi).

1. Johdanto

Kansantaloustieteilijöillä on tapana sanoa, että yrityksen yhteiskunnallinen tehtävä on käyttää haltuunsa uskottuja niukkoja voimavaroja mahdollisimman tehokkaasti hyväksi. Tämä ei anna vielä konkreettista ohjetta siitä, miten yrityksen olisi toimittava käytännön tilanteissa. Tehokkuus riippuu nimittäin pelisäännöistä, joiden alaisuudessa yritykset tekevät päätöksiään. Myös yrityksen vastuun tai sen liiketoiminnan vastuullisuuden määrittely edellyttää tietoa pelisääntöjen sisällöstä.

Milton Friedman (1962, 133) toteaa usein lainatussa lauseessaan, että yrityksen ainoa (*one and only one*) yhteiskunnallinen vastuu on käyttää voimavarojaan voittojen lisäämiseksi. Edellytyksenä on hänen mukaansa, että toiminta tapahtuu pelisääntöjen (*rules of the game*) edellyttämällä tavalla. Yrityksen toimintaa rajoittavat pelisäännöt ovat oikeus- ja moraaliperiaatteita (Hayek 1967, 301). Tämän artikkelin tavoitteena on tarkastella, mistä nuo periaatteet tulevat ja miten niitä voidaan kehittää paremmiksi.

2. Yhteiskuntasopimus ja yrityksen vastuu

Vastuu liittyy aina ihmisten välisiin suhteisiin. Esimerkiksi vahingonkorvausvastuu tarkoittaa, että henkilö on velvollinen korvaamaan vahingon, jonka hän on aiheuttanut tahallaan tai tuottamuksellisesti toiselle. Mitään objektiivista menetelmää ei ole olemassa sen määrittämiseksi, milloin ja kenelle yhteiskunnan jäsenten pitäisi olla vahingonkorvausvastuussa. Tästä on yhtenä osoituksena vahingonkorvausoikeuden suuret eroavuudet maiden ja aikakausien välillä.

Yhteiskuntasopimus on yksi tapa määrittää vastuu ja sen rajat. Siinä yhteiskunnan jäsenten ajatellaan sopivan keskenään yhteisistä pelisäännöistä (Vihanto 2004, 243). Näistä pelisäännöistä oikeusperiaatteet voimaansaattetaan valtion pakkokoneiston avulla. Niitä sovelletaan yhtäläisesti kaikkiin yhteiskunnan jäseniin, ja niiden säätämisen on tämän vuoksi tapahduttava yksimielisesti joko suoraan tai epäsuorasti. Yksimielisyyteen ei voida edes teoriassa päästä kuin abstrakteista oikeusperiaatteista, ja muut lait joudutaan säätämään perustuslain määräämällä enemmistöperiaatteella joko kansanäänestyksissä tai edustuksellisen demokratian elimissä.

Lakeja joudutaan soveltamaan tietyllä tavalla sokeasti hyvin erityyppisissä tilanteissa, eikä niiden soveltamisen seurauksia pystytä ennustamaan tarkasti. Yksittäisissä tapauksissa voi tämän vuoksi syntyä vaikutuksia, joita ihmiset pitävät epäoikeudenmukaisina ja kohtuuttomina. Esimerkkinä voisi olla joukkoirtisanominen, jonka menestyvä yritys toteuttaa vain kohentaakseen hetkellisesti pörssikurssiaan, mutta jossa ei kuitenkaan ole mitään lainvastaista.

Yritys voidaan nähdä sopimusjärjestelmänä, jonka tavoitteena on voitollinen tuotantotoiminta (Vihanto 2002, 148). Sen sidoshenkilöitä (*stakeholders*) ovat erityisesti rahoittajat, johtajat ja työntekijät. Jotta sopimusjärjestelmästä tulisi kokonaisuutena tarkoituksenmukainen, siinä on oltava keskushenkilö tai keskushenkilöiden ryhmä. Tämä on osapuolena suoraan tai epäsuorasti kaikissa sopimuksissa. Jotta keskushenkilöllä olisi kannustimet huolehtia kokonaisuuden järjestyksestä, hänellä on oltava jäännösoikeus yrityksen tuottamaan voitton. Yleensä keskushenkilönä ovat osakkeenomistajat, joiden panoksella rahoitetaan erikoistuneita investointeja.

Yrityksen vastuu tarkoittaa niiden henkilöiden vastuullisuutta, jotka ovat sopimusjärjestelmän osapuolia. Tärkeimmässä asemassa on keskushenkilö. Seuraavassa rajoitetaan keskushenkilön vastuuseen ja oletetaan, että yritys on yhtä kuin sen osakkeenomistajat.

Yrityksen yhteiskuntavastuu merkitsee tärkeimmillään ja samalla vähimmillään yhteiskuntasopimuksessa sovittujen lakien noudattamista. Tämä sisältää samalla vaatimuksen, että sopimukset on pidettävä. Toiminnan laillisuus ei ole vielä riittävä edellytys vastuullisuudelle, sillä yhteiskuntasopimus on käytännössä aina epätäydellinen. Yhteis-

kuntasopimus joudutaan tekemään rajoittuneen rationaalisuuden olosuhteissa (Donaldson – Dunfee 1994, 256). Siihen pystytään ottamaan vain osa pelisäännöistä, eikä kaikkia ole siihen syytä ottaakaan. Vaikka sopimuksessa kaikki tarvittavat oikeusperiaatteet olisivatkin, se epäonnistuu usein johtuen valvonta- ja voimaansaattamiskustannuksista. Lain pelotevaikutus ei siis riitä yhteiskuntajärjestyksen aikaansaamiseksi.

Oikeusjärjestelmä voi olla ja joissakin maissa onkin niin kehittymätön, että liiketoiminta tiukasti lakeja noudattamalla on käytännössä jokseenkin mahdotonta. Tällaisissa heikon valtion yhteiskunnissa viranomaisten lahjonnasta tulee maantapa. Yleensäkin kansalaisten yhteinen etu jää yksityisten etujen jalkoihin, ja esimerkiksi lepsu työsuojelulainsäädäntö tarjoaa ulkomaisille yrityksille voitonmahdollisuuksia tytäryhtiöidensä sijaintipäätöksissä. Välinpitämättömyys saattaa levitä ajan kuluessa ensin yrityksen isäntämaan tuotantoyksiköihin ja niistä muihin yrityksiin samaan tapaan kuin veronkierron voi odottaa tarttuvan verovelvollisten keskuudessa (Vihanto 2003, 119-120).

Tavanomainen esimerkki lainsäädännön epäonnistumisesta on tuotantotoiminnan ympäristöhaitat (Mises 1966, 655). Oletetaan, että tehdas päästää haitallisia aineita toisten omistamaan järveen. Järvenomistajien ei yleensä kannata eikä heillä aina ole edes mahdollisuuksia nostaa vahingonkorvauskannetta tehtaan omistajia vastaan. Vaikka kanne nostettaisiin, tuomioistuimen voi olla mahdotonta määrätä oikeansuuruisia vahingonkorvauksia (Menell 1991, 99). Jos näin on, tehtaalla ei ole kannustimia välttää päästöjä.

Vahingonkorvausjärjestelmän ongelmia voidaan yrittää ratkaista käyttämällä sille vaihtoehtoisia lainsäädännöllisiä keinoja. Yhteiskuntasopimuksessa esimerkiksi sovitaan, että valtiovallalla on oikeus tehdä haitallisten aineiden käyttö tiettyjen kriteerien mukaan luvanvaraiseksi. Lupajärjestelmä saadaan toimimaan ehkä paremmin kokeilemalla erilaisia päästölupien jälkikauppainstituutioita. Tällaisilla hallinnollisilla järjestelmillä ei saada hajallaan olevaa tietoa koskaan yhtä tehokkaaseen käyttöön kuin markkinatalousjärjestelmässä.

Yhteiskuntaan syntyy oikeusinstituutioiden epätäydellisyyksiä ja aukkoja paikkaamaan monenlaisia hallinta- ja moraali-instituutioita (Williamson 1998, 26). Nimet ovat edellisistä tärkeä esimerkki. Nimen kuten rekisteröidyn tavaramerkin omistajalla on kannustimet kertoa ostajille tuotteen laadusta rehellisesti, koska lupauksen pettäminen aiheuttaa maineen ja tulevien sopimusten menetystä. Moraali-instituutioita tarkastellaan seuraavassa.

3. Vastuullisuuden ja luotettavuuden luonne

Hyveellä tarkoitetaan moraalisesti arvokasta luonteenpiirrettä ihmisessä. Hyveellisyys merkitsee ihmisen taipumusta toimia moraalisesti oikein silloinkin, kun se on hänelle itselleen epäedullista. Esimerkkejä yhteiskunnallisista hyveistä ovat luotettavuus, rehellisyys ja vastuullisuus. Kaikki nämä ovat arvostettuja ominaisuuksia liiketoiminnassa. Unto Virtanen (1959, 19) kirjoittaa varhaisessa liike-etiikan esityksessään luottamuksesta ja luotettavuudesta, että ne ovat muodostaneet taloustoiminnassa jo ammoisista ajoista asti kantavan rungon. ”Näiden eettisten arvojen tuhoaminen merkitsisi, että koko liike-elämä monimutkaisine koneistoinen sortuisi kuin korttitalo.”

Sopimuskumppanin luotettavuuden tarve ilmenee esimerkiksi pankkiluotoissa. Jotta pankki uskaltaisi antaa rahaa lainaksi, sen on voitava luottaa laina-asiakkaansa kykyyn ja haluun pitää lupauksensa ja maksaa raha takaisin. Luottosopimus edellyttää toteutuakseen jo nimensä mukaan luottamuksen syntymistä osapuolten välille. Koska velallinen saa siinä käyttöönsä sovituksi ajaksi toisen omaisuutta, vaara on aina olemassa, että varat jäävät sille tielleen.

Pankin laina-asiakas saattaa hoitaa velvoitteensa vain välttyäkseen ulosotolta, tulevien luottomahdollisuuksien menetykseltä tai muulta ulkoiselta sanktiolta. Yleisessä kielenkäytössä luotettavuudelta edellytetään jotain tätä enemmän (Nooteboom 2002, 11). Kysymys ei ole oikeasta ja aidosta luottamuksesta (*real trust*), kun asiakkaan uskotaan tekevän kuten on sovittu ainoastaan oman laskelmoidun etunsa vuoksi (James 2002, 293). Laivan tai helikopterin kapteeniakaan ei pidetä luotettavana yksin sillä perusteella, että hän on matkustajien kanssa samassa veneessä.

Ihminen ansaitsee luottamuksen, kun hän on luotettava ja vilpittömän kategorisesti, lupauksen pitäminen on hänelle arvo sinänsä eivätkä itsekkäät tarkoitukset pyhitä hänen keinojaan. Epäluotettava on sen sijaan tunnoton opportunisti, jolle toiset ihmiset ovat vain välineitä oman edun tavoittelussa, joka on valmis käyttämään tilaisuuden hyväkseen heti kun sellainen tarjoutuu, ja jota ei kiinnosta oikean erottaminen väärästä. Pyrkyri saattaa hankkiutua jopa uskovaiseksi hengellisistä arvoista vähät välittämättä, jos hän laskeskelee parantavansa luottokelpoisuuttaan tällä konstilla. Strategiaan varmaan kuuluisi uskovaisuuden uskottava osoittaminen kasvattamalla pitkä parta, ajamalla pää kaljuksi tai tekemällä jotain muuta päällepäin näkyvää (Iannaccone 1992, 275).

Kansantaloustieteen määrittelevä ja muista yhteiskuntatieteistä usein erottava piirre on oppisuunnasta riippumatta rationaalisuusoletus. Tämä tarkoittaa, että ihmisten oletetaan ainakin pyrkivän toimimaan järkevästi. Uusklassisessa oppisuunnassa rationaalisuus ymmärretään hyvin ahtaasti ja siinä tehdään oletus rajoittumattomasta rationaalisuudesta (*unbounded rationality*). Tässä taloustieteen valtavirtauksessa oletetaan, että ihmisillä on täydellinen tai ainakin jäsentyneet tietämys kaikista päätöksiinsä vaikuttavista asioista,

heidän kykynsä käsitellä tätä tietämystä on ääretön, ja he tekevät päätöksensä ilman tunteita (Vihanto 2004, 241).

Luotettavuuden kaltaisten asioiden selittäminen on osoittautunut mahdottomaksi tehtäväksi rajoittumattoman rationaalisuuden malleissa (Sen 1987, 85). Uusklassisessa oppisuunnassa tavanomainen keino herättää luottamusta on osakekirja tai muu pantti, jonka antamalla velallinen pystyy tekemään lupauksensa uskottavaksi (*credible commitment*). Laina-asiakas on silloin samassa asemassa kuin valtiovalta, joka lupaa olla korvaamatta tulvaherkälle alueelle rakentaville tulvavahinkoja ja saa pysytyksi lupauksessaan kieltämällä alueelle rakentamisen (Kydland – Prescott 1977, 477). Jos rakentaminen on kansantalouden edun vastaista, muunlainen politiikka johtaisi todennäköisesti huonompaan lopputulokseen, ja valtiovallan toiminta olisi aikaepäjohdonmukaista (*time inconsistent*) ja siis epärationaalista.

Todellisuuden olosuhteissa lainanhakija voi herättää luottamusta olemalla vain oma itsensä. Jos pankki pystyy saamaan esimerkiksi luottopisteytyksen (*credit scoring*) avulla selville, että sopimusten rikkominen tuottaa lainanhakijalle voimakkaita kielteisiä tunteita, asiakkaaseen on perusteita luottaa ilman panttia. Hyvä tunneprofiili on tavattoman tehokas keino tehdä lupaus uskottavaksi, sillä omia tunteitaan ei yleensä pysty hallitsemaan tietoisesti (Fichman 2003, 144).

Yritysassiakkaan kohdalla maine luotettavuudesta liittyy lähinnä sen toimintatapoihin (*standard operating procedures*) ja yrityskulttuuriin (Hausman 2002, 1778). Luottamus on ikään kuin silta koetun menneisyyden ja odotetun tulevaisuuden välissä (Blomqvist 1997, 280). Yrityksen osavuositarkastuksen korulauseisiin ja verkkosivuilla luoteltuihin sosiaalisen vastuun periaatteisiin ei kannata luottaa, sillä pyyteettömälläkin ihmisellä on taipumus kaunistella asioita omaksi edukseen. Tämä ”eettinen sordiino” tulee esille myös vastuullisen liiketoiminnan haastattelututkimuksissa (Kallio 2005, 128).

Aidon luottamuksen syntymistä tarkastellaan seuraavassa. Johtopäätösten ja taloustieteen kannalta ei ole juurikaan merkitystä, tulkitaanko luottamuksenarvoinen käyttäytyminen itsekkääksi omien kielteisten tunteiden välttämiseksi vai altruistiseksi muiden ihmisten huomioonottamiseksi.

4. Moraali ja suuren yhteiskunnan ongelma

Aidon luottamuksen syntyminen on mahdotonta ilman moraalialia. Moraaliperiaatteet ovat yhteiskunnan pelisääntöjä niin kuin oikeusperiaatteetkin, ja niillä on paljon yhteisiä piirteitä. Tärkein on yleistettävyys. Kun laki on säädetty, sitä on voitava soveltaa yhtäläisesti kaikkiin ihmisiin ja kaikissa tapauksissa (Hayek 1960, 209). Perustuslaillisessa

monarkiassa vaatimus ilmenee niin, että hallitsija sitoutuu lain annettuaan noudattamaan itsekin lakia tulevissa ratkaisuissaan.

Myös moraaliselle käyttäytymiselle on ominaista yleistettävyyttä (Mackie 1977, 83). Moraalinen velallinen ei maksa ottamaansa pankkilainaa takaisin yksinomaan tai edes ensisijassa sen perusteella, miten päätös vaikuttaa häneen itseensä tässä yksittäisessä tapauksessa. Hän kysyy sen sijaan mielessään, mitä tapahtuisi ajan kuluessa, jos hän ja muutkin velalliset toimisivat samalla tavalla kaikissa vastaavissa tapauksissa. Yksi voi rikkoa kerran lupauksensa, mutta entä jos kaikki tekisivät aina niin? Uuden Testamentin kultainen sääntö ilmaisee asian seuraavasti: ”Kaikki, minkä tahdotte ihmisten tekevän teille, tehkää te heille” (Matt. 7:12).

Moraalittomassa käyttäytymisessä on yhteiskunnan kannalta sisäinen ristiriita. Jos minä jätän lainani maksamatta ja kaikki muut ottavat minusta esimerkkiä, pankit eivät uskalla lainata enää kenellekään, ja koko lainamarkkinat tuhoutuvat. Tämä ei voi mitenkään olla sen paremmin minun kuin kenenkään muunkaan etujen mukaista.

Kun ihminen yleistää mielessään tekoa ja arvioi sitä laajemmasta kuin vain omasta näkökulmastaan, hän joutuu asettumaan muiden ihmisten asemaan. Kyky tällaiseen empatiaan helpottaa suuresti teon moraalisuuden arviointia sekä myös edistää moraalista käyttäytymistä itsessään. Velanmaksun laiminlyömistä suunnitteleva ajattelee tahtomattaankin, miltä pankinjohtajasta mahtaa tuntua, kun tämä saa tietää joutuneensa petoksen uhriksi. Tunne on tuttu, koska velallinen tietää, miltä hänestä itsestään on tuntunut tulla petetyksi. Adam Smith (1759, III.1.6) aikoinaan jo katsoi, että ihmisen kyky ottaa tällä tavoin etäisyyttä omasta näkökulmastaan on luontainen, ja hänen sisällään on ikään kuin puolueeton tarkkailija (Toivonen 1982, 80). Tuohon sisäiseen ääneen vedotaan esimerkiksi virkavakuutuksessa, jonka kaavassa virkamies lupaa ja vakuuttaa kunniansa ja omantuntonsa kautta noudattaa virassaan lakeja sekä toimia yhteiskunnan parhaaksi. Suomen kielen ”omatunto” on jossain määrin huono sana kuvaamaan moraalisen ihmisen tunteja, koska omia tärkeämpiä ovat muiden tuntemukset. Latinan *conscientia* ja ruotsin *samvete* ovat tässä suhteessa osuvampia.

Perustavat moraalinormit ja ihmisten taipumukset noudattaa niitä ovat muovautuneet kauan aikaa sitten hyvin toisenlaisissa olosuhteissa kuin missä me elämme tänä päivänä (Hayek 1988, 11). Muinaiset ihmisyyhteisöt olivat todennäköisesti pieniä, perhe-suhteilla oli niissä suuri merkitys, ja ryhmien pysyvyyden vuoksi niiden jäsenet tunsivat toisensa. Melkein kaikki olivat enemmän tai vähemmän sukua toisilleen (Posner 1998, 1561). Jokaisen päätöksen vaikutukset ryhmän muihin jäseniin olivat melko hyvin arvioitavissa, ja vaikutusten huomioon ottamista edellytettiin niin kuin me edellytämme sitä nykyään perheissä ja muissa pienissä ryhmissä. Suomen kielen ”vastuu” on johdos vastata-verbistä ja on ajateltavissa, että sillä on aikoinaan tarkoitettu vastaamista samalla mitalla, vastavuoroisuutta ja muuta pienissä ryhmissä edellytettyä toimintaa.

Markkinatalouden oikeudenmukaisuusperiaatteisiin perustuva nykyaikainen yhteiskunta toimii täysin toisella tavalla. Sopimusosapuolet markkinoilla eivät yleensä tunne eikä heidän tarvitsekaan tuntea toisiaan. He eivät ole kiinnostuneita eivätkä edes pysty ottamaan selvää sopimusten välillisistä vaikutuksista. Tällaisen kasvottoman anonyymien yhteiskunnan jäsenet noudattavat, ikään kuin näkymättömän käden ohjaamina (Smith 1759, IV.I.10), sosiaalisen evoluution kuluessa hyviksi osoittautuneita abstrakteja periaatteita yrittämättäkään perustella niitä näköpiirissä olevilla konkreettisilla vaikutuksilla (Hayek 1973, 50). Jos esimerkiksi sopimusvapauden periaate on hyväksytty yhteiskuntasopimuksessa, pankki saa vaatia sovituissa lyhennysohjelmassa pysymistä yhtä lailla työpaikkansa menettäneeltä perheenisältä kuin äveriäältä pörssikeinottelijalta.

Markkinatalouden oikeusperiaatteita ja niiden alaisuudessa syntyneitä hintajärjestelmää pidettäisiin varmaan ihmiskunnan nerokkaimpana keksintönä, elleivät ne olisi kehittyneet pitkän ajan kuluessa spontaanisti ilman kenenkään ennakkosuunnittelua. F. A. Hayekin (1945, 85) usein lainatussa esimerkissä yritys osaa ryhtyä käyttämään tinaa aikaisempaa säästeliäämmiin pelkästään markkinahintoja seuraamalla tietämättä mitään siitä, että hinnannousu johtuu maapallon toisella puolella sijaitsevan tinakaivoksen ehtymisestä. Virvoitusjuomia ostava kuluttaja osaa valita yhteiskunnan kannalta osapuulleen järkevästi kertakäyttötölkkien ja lasisten kierrätyspullojen välillä yksinkertaisesti vertaamalla niiden hintoja. Hyväntekeväisyyttä harjoittava kotirouva löytää parhaan tavan auttaa vähäosaisia, kun hän vertailee kerjuukirjeiden lähettämisen ja palkkatyöhön menemisen odotettavissa olevia tuottoja toisiinsa. Tämän perusteella on ymmärrettävää, miksei filantropiaa ole aihetta pitää vastuullisen liiketoiminnan arvoasteikossa korkeimmalla (Schwartz – Carroll 2003, 505).

Ihmisten on rationaalisuuden rajoitteista johtuen usein vaikea ratkaista, milloin tulisi noudattaa suuren yhteiskunnan abstrakteja oikeudenmukaisuusperiaatteita, ja milloin taas konkreettiset vaikutukset olisi otettava huomioon. Juha Panulan (1999, 17) esimerkissä poliisipäällikkö tuskailee, olisiko kaupungin uimaranta suljettava tappajahain hyökkäysten takia, vai pitäisikö turistiyrittäjien sallia liiketoimintansa jatkaminen. ”Ei voi samanaikaisesti valita sekä rannan auki pitämistä että sen sulkemista.” Daniel M. Hausman ja Michael S. McPherson (1996, 112) pohtivat kaivon pudonneen vauvan pelastusoperaatiota, jonka hinnalla voitaisiin estää kymmenien muiden samanikäisten varma kuolema. Ilkka Haavisto (2003, 35) puhuu ”yksien ja samojen ihmisten” identiteettien kohtalokkaasta jakautumisesta. Rajanvedon ongelmat johtavat pahimmillaan siihen, että vain suuressa yhteiskunnassa muttei missään muualla käyvät periaatteet siirtyvät pieniin ryhmiin sekä päinvastoin, vuodot molempiin suuntiin yleistyvät, ja järjestys horjuu lopulta kaikilla tahoilla.

Itsekkyiden ja välinpitämättömyyden lisääntyminen läheisissä ihmissuhteissa on esimerkki suuren yhteiskunnan periaatteiden siirtymisestä väärään yhteyteen. Vuodoilla

on ajan myötä haitalliset vaikutukset myös suureen yhteiskuntaan itsessään, sillä markkinoiden tehokas toiminta edellyttää luottamusta, rehellisyyttä ja vastuullisuutta. ”Liiketoiminta on luonnostaan etiikan läpitunkemaa” (Kilpi 2002, 403). Adam Smith piti aikanaan itsestään selvänä, että markkinoiden näkymätön käsi toimii vain tarkoituksenmukaisten moraali-instituutioiden alaisuudessa. Ajatus on himmennyt aikojen kuluessa, eikä siitä ole nykyisissä taloustieteen oppikirjoissa jäljellä kuin rippeet (Evensky 1993, 204). Pahimmassa tapauksessa opettaja suorastaan korostaa omaneduntavoittelun ja itsekkyyden tärkeyttä talouden tehokkuudelle.

Moraalin jättäminen taloustieteen mallien ulkopuolelle ja sen käsitteleminen eksogeenisena tekijänä sisältää ennustettavia riskejä. Mallien perusteella saattaa syntyä huomaamatta vaikutelma, että moraali on annettu, muuttumaton ja kaikkialla sama myös todellisuuden talouksissa (Evensky 2004, 205). Suositukset lakien muuttamiseksi menevät tämän vuoksi pieleen, ja pitkän tähtäyksen vaikutuksista tulee jotain aivan muuta kuin halutaan. Venäjän ja muiden siirtymätalouksien ongelmat ovat esimerkki siitä, että markkinataloutta ei saada polkaistuksi käyntiin vain yksityistämällä valtion omaisuus ja poistamalla hintasäännöstely.

5. Vastuullisen liiketoiminnan edistäminen

Kaikissa yhteiskunnissa esiintyy yleisen edun kannalta epäkohtia. Yleinen etu pystytään määrittämään yhteiskuntasopimuksessa enintään hyvin abstraktilla tasolla, ja sopimuksen osapuolet joutuvat väistämättä tyytymään sitä sovellettaessa itselleen epämieluisiin asioihin. Yksittäisissä tapauksissa ainoa keino epäkohtien ratkaisemiseksi on yksityinen toiminta, joka käyttää lain sallimia mahdollisuuksia ratkaisujen löytämiseksi. Sukupuoliseiveyttä kunnioittavat ihmiset voivat asentaa tietokoneisiinsa esto-ohjelman, jotta perheen lapset eivät pääse surffailemaan pornosivuilla. Muita keinoja ovat muutto asuinalueelle, joka rajoittaa seksististä ulkomainontaa, ja liittyminen seurakuntaan, joka kieltää esiavioliset suhteet. Kaikkien näiden edellytyksenä on luonnollisesti, että yhteiskuntasopimuksessa sovittuja oikeuksia ei loukata kenenkään ulkopuolisenkaan osalta.

Myös sellaisia ilmiöitä esiintyy yhteiskuntasopimusta sovellettaessa, jotka ovat jotakuinkin kaikkien mielestä epätoivottavia. Yksityissairaalan lääkärit suosittelevat fysikaalista hoitoa 30 kerran sarjoissa, vaikka kymmenenkin riittäisi aivan yhtä hyvin. Liikepankki ottaa käyttöön tulospalkkausjärjestelmän, joka saa sen toimihenkilöt kaupittelemaan rahasto-osuuksia vanhuksille vastoin omia moraalikäsityksiään. Kaupallinen televisioyhtiö lähettää kanavillaan moraaliarvoja riennaavia tositv-sarjoja, joissa ahneuden kaltaiset kuolemansynnit kääntyvät palkituiksi ominaisuuksiksi. Tehdas päästää sairautta

aiheuttavaa, haisevaa tai muuten haitallista jätevettä mereen, vaikkei se toivo kenenkään toisen menettelevän samalla tavalla. Tehtaan johdolle ei tulisi mieleenkään johtaa samaa lietettä pääkonttorin uima-altaaseen, jossa sen johtoryhmän jäsenet käyvät virkistäytymässä liikeneuvottelujen päätteeksi. Yhtä järjetöntä olisi tonnikalojen ylikalastus omassa kalankasvatusaltaassa.

Arveluttavaan liiketoimintaan ei liity välttämättä mitään ulkoisvaikutusten, moraalikadon tai muuta vastaavaa kannustinongelmaa. Esimerkkinä voisi olla käsi-puhelimia valmistava yhtiö, joka tuo tarkkaan laskelmoiduin väliajoin uusia malleja markkinoille. Monen järkeään käyttävän mielestä toimivan puhelimen roskiin heittäminen on tuhlausta, jos tilalle ostetussa ei ole muuta uutuutta kuin kiiltävä ulko-kuori ja erikoinen soittoääni. Onnellisuustutkimuksen perusteella tiedetään, että tietyn perustason jälkeen kulutusmahdollisuuksien kasvulla ei ole kovinkaan pysyvää vaikutusta ihmisen hyvinvointiin (Hirvonen 2004, 459). Yritys saattaa puolustella kyseenalaisia mutta voittoaan lisääviä menettelytapoja toteamalla, että jos se ei toimi näin niin joku muu toimii. Moraalinen ihminen ajattelee asiaa toisella tavalla. Hän ei kysy itseltään, mitä hän menettää toimimalla moraalisesti, vaan mitä muut saavat, jos kaikki toimivat samalla tavalla.

Moraalia pystytään muovaamaan lainsäädännöllä haluttuun suuntaan, mutta mahdollisuudet tähän ovat hyvin rajalliset. Moraalikäsitykset kehittyvät spontaanisti ja hitaasti, niiden sisältämä tieto on enimmäkseen hiljaista, eikä niiden syntyprosesseista tiedetä kovin paljon.

Vahinkoa lainsäädännöllä saadaan sen sijaan helposti aikaan. Hayekin argumentin mukaan laajamittaisen valtiollisen sosiaaliturvajärjestelmän tapaiset yritykset siirtää pienissä ryhmissä käyviä oikeudenmukaisuusperiaatteita koko yhteiskunnan pelisäännöiksi ovat alkujaankin tuomittuja epäonnistumaan ja aiheuttavat todennäköisesti kumpienkin rapautumisen pitkällä tähtäyksellä (Lagerspetz 2004, 106).

Hayek (1967, 306) suhtautuu epäillen myös yritysten rajoitettuun vastuuseen (*limited liability*). Suomen osakeyhtiölain mukaan ”osakeyhtiön osakkaat eivät ole henkilökohtaisesti vastuussa yhtiön velvoitteista” (OYL 1 §). Osakeyhtiöiden tiedonantovelvollisuuden sääntely saattaa johtaa lyhytjänteiseen liiketoimintaan. Arvopaperimarkkinlaki edellyttää, että julkisen kaupankäynnin kohteena oleva arvopaperin liikkeenlaskija laatii osavuosisikatsauksen ”tilikauden kolmelta, kuudelta ja yhdeksältä ensimmäiseltä kuukaudelta” (AML 2:5 §). Kansanomaisessa kielenkäytössä tämä tunnetaan huonomaineisena kvartaalikapitalismina. Seuraavassa tarkastellaan lainsäädännön keinoja lisätä yritysten vastuullisuutta ilmakehän ja muun ympäristönsä suojelussa.

Kansantaloustieteen kirjallisuudessa on tapana tarkastella keinoja, jotka kannustavat rajoittumattomasti rationaalisia ja vain voitoistaan kiinnostuneita yrityksiä muuttamaan toimintaansa yhteiskunnan kannalta toivottuihin suuntiin. Esimerkkejä ovat

ryhmäkanteiden salliminen ja kaupattavien hiilidioksidin päästölupien käyttöönotto. Tällaisilla keinoilla voidaan päästä haluttuihin tavoitteisiin, mutta ne eivät välttämättä edistä aitoa vastuullisuutta. Itse asiassa on odotettavissa, että ulkoisiin kannustimiin vaikuttavat toimenpiteet syrjäyttävät yrityksissä työskentelevien sisäistä motivaatiota ja tuhoavat vastuullisen liiketoiminnan edellytyksiä.

Sisäisellä motivaatiolla tarkoitetaan ihmisen taipumusta tehdä asioita ilman mitään erityistä palkkiota niiden itsensä vuoksi (Frey 1992, 162). Taipumusta voidaan selittää halulla tavoitella myönteisiä ja välttää kielteisiä tunteita. Ihmisen sisäistä motivaatiota vahvistavat tunne siitä, että hän voi toimia vapaasti ja vaikuttaa asioihin. Esimerkiksi verenluovutus synnyttää tällaisia tunteita, kun luovuttaja ei saa siitä korvausta ja tietää auttavansa hätään joutuneita. Maksun saaminen heikentää myönteisiä tunteita ja johtaa jopa verenluovuttajien määrän laskuun.

Tiukan ympäristönormin säätäminen saattaa johtaa vastuullisesti toimivassa yrityksessä epätoivottuun tulokseen rajoittuneesta rationaalisuudesta johtuen. Yritys ei ehkä tee päästöjensä rajoittamiseksi enää piiruakaan enemmän kuin mitä laissa vaaditaan. Lain noudattaminen yleensäkin saattaa muuttua innottomaksi, ja huomio kääntyy porsaanreikien etsimiseen. Asenteiden muutos vuotaa pahimmillaan muillekin alueille kuten verosuunnitteluun. Ankkuroituminen (*anchoring*) vahvistaa normiin pitäytymistä. Ankkuroitumisella tarkoitetaan taipumusta perustaa päätös alkuarvoon tai viitekohtaan, jolla ei ole välttämättä mitään asiallista yhteyttä itse päätökseen.

Ankkuroitumisesta johtuen dispositiivisilla lainsäännöksillä on ihmisten käyttäytymiseen suurempi vaikutus kuin voisi odottaa uusklassisen taloustieteen perusteella. Laissa esimerkiksi säädetään, että kodinkonemyyjän on otettava kaikki myymänsä ja myöhemmin käytöstä poistetut jääkaapit vastaan veloitusetta, ellei toisin sovita. Osapuolet eivät ehkä useinkaan poikkea säännöksen mukaisesta sopimusehdosta, ja lainsäätäjä pystyy näin vähentämään päästöjä turvautumatta pakottavaan lainsäädäntöön (Thaler – Sunstein 2003, 176). Myyjä käyttää samaa anomaliaa hyväkseen suhteessa kuluttajiin, kun hän asettaa kodinkoneiden *default*-säädot energiaa säästäviksi.

Ihmisellä on luontainen taipumus ottaa muut paremmin huomioon, kun hän näkee nämä silmästä silmään ja on muutenkin näitä lähellä. Laboratoriokokeissa koehenkilöt antavat yleensä enemmän rahaa julkishyödykkeen rahoittamiseksi, kun he pääsevät ennen koetta tapaamaan toisensa ja juttelemaan keskenään (Ledyard 1995, 156). Myös aikuiset lapset saattavat huolehtia ikääntyvistä vanhemmistaan tunnollisemmin, kun asunto on samalla paikkakunnalla, tapaamisia on tämän tästä ja tunnesiteet säilyvät vahvoina.

Suorassa rahoituksenvälityksessä yritys hankkii tarvitsemiaan varoja ilman pankkia tai muuta välittäjää suoraan investoijilta esimerkiksi osakeannilla. Erityisesti suurissa monikansallisissa ja monien maiden pörseissä noteerattujen yhtiöiden rahoittajat voivat olla kaikilla mahdollisilla mittareilla mitattuna hyvin etäällä työntekijöistä. Tämä

vaikuttaa rahoittajien käyttäytymiseen. Maapallon vastakkaisella puolella asuva pääomasijoittaja suhtautuu työntekijöiden irtisanomiseen toisin kuin pienen perheyriksen toimitusjohtaja, joka moikkaa alaisiaan jokaisena työpäivänä. Suorassa rahoituksenvälityksessä on vaarana vastuullisuuden väheneminen muussakin kuin henkilöstöpolitiikassa.

Rahoituksenvälityksen vaikutukset yritysten vastuullisuuteen on otettava huomioon rahoitusmarkkinoiden sääntelyssä. Lainsäädännöllä pystytään vaikuttamaan ainakin jossain määrin siihen, millaiseksi yritysten rahoitusrakenne muodostuu. Erityisesti kehittyvissä maissa on harkittava huolellisesti, milloin ja missä aikataulussa rahoitusmarkkinoiden uudistukset toteutetaan. Joseph E. Stiglitz (2002, 17) kutsuu ”huonoksi taloustieteeksi” suosituksia, joissa laiminlyödään uudistusten edellyttämän muun lainsäädännön suunnittelu. Esimerkiksi Venäjän ja muiden entisten sosialistimaiden siirtyminen markkinatalouteen olisi edellyttänyt huomattavasti laajempaa kuin vain taloustieteen oppikirjamallien tuntemusta (*ibid.*, 182). Markkinareformi yhtäällä ilman sitä tukevia reformeja toisaalla voi hyvinkin viedä asiat kaiken kaikkiaan huonommalle tolalle (*ibid.*, 74). Instituutioiden tasapainoisen kehittämisen tarve tulee esille myös teollistuneissa maissa. Esimerkiksi pääomaliikkeiden vapauttamisesta seuraava tuotannon siirtyminen ulkomaille eli ”Kiina-ilmiö” näyttää johtavan pysyvään työttömyyden kasvuun, ellei työlainsäädäntöä saateta samanaikaisesti ajan tasalle. Olemassa olevat työpaikat on helppo tuhota mutta uusien luominen on paljon suuremman työn takana (*ibid.*, 18).

Rahoitusmarkkinoiden globalisoituminen lisää kilpailua, mihin sillä ensisijassa tähdätäänkin. Kova kilpailu ei ole aina yhteiskunnan kannalta hyvä asia muun muassa siksi, että liikkumavaran kapeneminen rajoittaa yritysten mahdollisuuksia vastuulliseen liiketoimintaan (Shleifer 2004, 417). Tämä on pantava merkille kilpailulainsäädännössä. Jos myös työmarkkinat globalisoituvat samaa tahtia ja esimerkiksi kansallisten työehtosopimusten yleissitovuus kumotaan, kilpailu työntekijöistä voi toisaalta kohentaa työväen oloja. Yritykset joutuvat esimerkiksi ottamaan huomioon, että vanhemmat pitävät lapsiaan usein päivähoitossa ja tarvitsevat lapsen sairastuessa ja muutenkin joustoa työaikoihin.

Vastuullisen liiketoiminnan mahdollisuudet paranevat, kun lainsäädäntö tarjoaa edellytyksiä liikesalaisuuksien suojaamiseen, ja yritykset voivat kertoa avoimemmin hyvistä käytänteistään. Valtiotyönantaja voi antaa esimerkkiä yksityisille, kun se harjoittaa virastoissaan pitkäjänteistä henkilöstöpolitiikkaa. Keinojen valikoima on loputon.

6. Yhteenveto

Vastuullisen liiketoiminnan ja yrityksen yhteiskuntavastuun taloustieteellisessä tutkimuksessa kysytään, ketkä yrityksessä ovat vastuussa, milloin he ovat vastuussa ja keille

he ovat vastuussa. Tässä artikkelissa pyrittiin jäsentämään näitä tärkeitä ja monimutkaisia kysymyksiä.

Sosiaalinen instituutio on taloustieteessä tapana määritellä joko ihmisten käyttäytymistä rajoittavaksi pelisäännöksi tai ihmisten välisessä ”pelissä” havaituksi säännönmukaisuudeksi (Pelikan 2003, 238). Tässä artikkelissa instituutioita tarkasteltiin lähinnä edellisessä merkityksessä. Instituutiot jaettiin moraali-, oikeus- ja hallintainstituutioihin, ja huomiota kiinnitettiin erityisesti moraali-instituutioihin. Rationaalisuuden rajoitteilla on kaikkien instituutioiden syntymisessä ja toiminnassa keskeinen merkitys, ja moraali-instituutioiden kohdalla ne ovat erityisen tärkeitä. Artikkelissa kävi ilmi, että aidon vastuullisuuden tarkastelu yritystoiminnassa tai yleensä ihmisten käyttäytymisessä edellyttää rajoittuneen rationaalisuuden ymmärtämistä.

Instituutiot toimivat vuorovaikutuksessa toisiinsa (Schwartz – Carroll 2003, 505). Esimerkiksi nimet, jotka mainittiin esimerkkinä hallintainstituutioista, eivät toimisi halutulla tavalla ilman oikeusjärjestelmän rekisteröinti- ja voimaansaattamismekanismia. Taloustieteen tulevaisuuden suuria haasteita on oppia ymmärtämään tähänastista täsmällisemmin moraali-, oikeus- ja hallintainstituutioiden välisiä mutkikkaita vuorovaikutussuhteita. Tavoitteeseen pääsemiseksi on välttämätöntä sisällyttää empiirisesti havaitut rationaalisuuden rajoitteet taloudelliseen analyysiin sekä syventää monitieteistä tutkimusta yhteistyössä muiden yhteiskuntatieteiden kanssa. Myös menetelmien käytössä tarvitaan nykyistä suurempaa luovuutta ja monipuolisuutta. Järkevä työnjako tulisi kuitenkin säilyttää tieteenalojen välillä.

Lähteet:

- Blomqvist, Kirsimarja (1997) The Many Faces of Trust. *Scandinavian Journal of Management*, Vol. 13, No: 3, 271-286.
- Donaldson, Thomas – Thomas W. Dunfee (1994) Toward a Unified Conception of Business Ethics: Integrative Social Contracts Theory. *Academy of Management Review*, Vol.19, No: 2, 252-284.
- Evensky, Jerry (1993) Ethics and the Invisible Hand. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 7, No: 2, 197-205.
- Evensky, Jerry (2004) Economics in Context. *Journal of Economic Education*, Vol. 35, No: 2, 197-211.
- Fichman, Mark (2003) Straining towards Trust: Some Constraints on Studying Trust in Organizations. *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 24, No: 2, 133-157.

- Frey, Bruno S. (1992) Tertium Datur: Pricing, Regulating and Intrinsic Motivation. *Kyklos*, Vol. 45, No: 2, 161-184.
- Friedman, Milton (1962) *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press: Chicago.
- Haavisto, Ilkka (2003) Hyvä elämä ja talouselämä? Teoksessa: *Hyve ja markkinatalous*, toim. Ilkka Haavisto, 31-46. Taloustieto: Helsinki.
- Hausman, Daniel M. (2002) Trustworthiness and Self-interest. *Journal of Banking and Finance*, Vol. 26, No: 9, 1767-1783.
- Hausman, Daniel M. – McPherson, Michael S. (1996) *Economic Analysis and Moral Philosophy*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Hayek, F. A. (1945) The Use of Knowledge in Society. Teoksessa: *Individualism and Economic Order*, 77-91. Routledge & Kegan Paul: London.
- Hayek, F. A. (1960) *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press: Chicago.
- Hayek, F. A. (1967) The Corporation in a Democratic Society: In Whose Interest Ought It To and Will It Be Run? Teoksessa: *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, 300-312. Routledge & Kegan Paul: London.
- Hayek, F. A. (1973) *Rules and Order. Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, osa 1. Routledge & Kegan Paul: London.
- Hayek, F. A. (1988) *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*. Routledge: London.
- Hirvonen, Tatu (2004) Onnellisuus — onko kansantaloustieteellä mitään sanottavaa? *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, Vol. 100, No: 4, 457-461.
- Iannaccone, Laurence R. (1992) Sacrifice and Stigma: Reducing the Free-riding in Cults, Communes, and Other Collectives. *Journal of Political Economy*, Vol.100, No: 2, 271-291.
- James, Harvey S., Jr. (2002) The Trust Paradox: A Survey of Economic Inquiries into the Nature of Trust and Trustworthiness. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 47, No: 3, 291-307.
- Kallio, Tomi J. (2005) Kuinka tutkia liiketoiminnan etiikkaa? – Metodologinen tarkastelu. *Hallinnon tutkimus*, Vol. 24, No: 2, 33–47.
- Kilpi, Jukka (2002) Yrityksen eettisestä vastuusta. *Lakimies*, Vol.100, No: 3, 395-404.
- Kydland, Finn E. – Prescott, Edward C. (1977) Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans. *Journal of Political Economy*, Vol. 85, No: 3, 473-491.
- Lagerspetz, Eerik (2004) Talouden moraalit, moraaliton talous ja F. A. Hayekin uusliberalismi. Teoksessa: *Moraalitalous*, toim. Ilkka Kauppinen, 92-134. Vastapaino: Tampere.

- Ledyard, John O. (1995) Public Goods: A Survey of Experimental Research. Teoksessa: *The Handbook of Experimental Economics*, toim. John H. Kagel – Alvin E. Roth, 111-194. Princeton University Press: Princeton.
- Mackie, J. L. (1977) *Ethics. Inventing Right and Wrong*. Penguin: Harmondsworth.
- Menell, Peter S. (1991) The Limitations of Legal Institutions for Addressing Environmental Risks. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 5, No: 3, 93-113.
- Mises, Ludwig von (1966) *Human Action. A Treatise on Economics*. Contemporary Books: Chicago.
- Nooteboom, Bart (2002) *Trust. Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Edward Elgar: Cheltenham.
- Panula, Juha (1999) *Moraalin ja talouden risteyksessä. Empiirinen tutkimus moraalialia ja taloutta koskevien käsitysten eriytyneisyydestä*. Turun kauppakorkeakoulun julkaisu, Sarja A-10:1999. Turku.
- Pelikan, Pavel (2003) Bringing Institutions into Evolutionary Economics: Another View with Links to Changes in Physical and Social Technologies. *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 13, No: 3, 237-258.
- Posner, Richard A. (1998) Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law. *Stanford Law Review*, Vol. 50, 1551-1575.
- Schwartz, Mark S. – Archie B. Carroll (2003) Corporate Social Responsibility: A Three-Domain Approach. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 13, No: 4, 503-530.
- Sen, Amartya (1987) *On Ethics and Economics*. Basil Blackwell: Oxford.
- Shleifer, Andrei (2004) Does Competition Destroy Ethical Behavior? *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Vol. 94, No: 2, 414-418.
- Smith, Adam (1759) *The Theory of Moral Sentiments*, toim. D. D. Raphael –A. L. Macfie. Clarendon Press: Oxford.
- Stiglitz, Joseph E. (2002) *Globalization and Its Discontents*. Allen Lane: London.
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2003) Libertarian Paternalism. *American Economic Review*, Vol. 93, No: 2, 175-179.
- Toivonen, Timo (1982) Adam Smithin moraalifilosofian pääpiirteet. Teoksessa: *Yhteiskuntatieteiden kentältä: yhteiskuntateoreettisia esseitä*, toim. Timo Toivonen, 78-84. Turun yliopiston julkaisu, Sarja C, osa 34. Turku.
- Vihanto, Martti (2002) Costs of Contracting, Psychology of Entrepreneurship and Capabilities of Firms. Teoksessa: *Entrepreneurship and the Firm. Austrian Perspectives on Economic Organization*, toim. Nicolai J. Foss – Peter G. Klein, 147-172. Edward Elgar: Cheltenham.
- Vihanto, Martti (2003) Tax Evasion and the Psychology of the Social Contract. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 32, No: 2, 111-125.

- Vihanto, Martti (2004) Luottamus ja moraali taloustieteessä. *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, Vol. 100, No: 3, 239-249.
- Virtanen, Unto (1959) *Hyvä kauppiastapa ja kirjanpidon periaatteet*. Werner Söderström Osakeyhtiö: Porvoo.
- Williamson, Oliver E. (1998) Transaction Cost Economics: How It Works; Where It Is Headed. *De Economist*, Vol.146, No: 1, 23-58.